

*Шумілова І. Ф.,**канд. пед. наук, доцент кафедри педагогіки вищої школи,
управління навчальним закладом
та методики викладання суспільствознавчих дисциплін
Бердянського державного педагогічного університету*

Постановка проблеми. Витоки ідей формування загальнокультурної компетентності знайшли відображення в історичній ретроспективі. У висвітленні досліджуваного питання доцільно враховувати умови історико-педагогічного погляду на проблему в осмисленні позитивних та корисних ідей формування загальної культури вчителя як фактору його виховання. Адже аналіз генези досліджуваної проблеми створює передумови для вдосконалення її розв'язання на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджувана проблематика знайшла своє відображення і подальший розвиток у педагогічних працях різних напрямів, а саме: як проблема формування загальнокультурної компетентності: учителя, як складової його педагогічної культури (В.Л. Бенін, І.В. Бургун, В.Г. Бутенко, Л.А. Волович, Н.Є. Воробйов, І.Ф. Ісаєв, В.І. Лозова, Б.Е. Тамирин, Г.В. Троцько, Н.В. Устинова та ін.); особистості, майбутніх учителів, студентів (Т.В. Єжова, І.О. Зимня, Л.М. Масол, Т.В. Несвірська, В.Ю. Пузиревський, Н.Ю. Русова, С.Л. Троянська, А.В. Хуторський, Г.Р. Шпиталевська, М.Л. Яковлева та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що наукове обґрунтування загальнокультурної компетентності неможливо без розуміння і пізнання інструментів усвідомлення людиною себе як особистості духовної. Адже формування загальнокультурної компетентності носить глибоко особистісний характер. З різного роду тлумаченнями сутності людини ми зустрічаємось практично в усіх значних філософських творах. Це є переконливим свідченням того, що питання випробуваної людиною необхідності у визначенні умов життя і розвитку з давніх часів були предметом постійної уваги дослідників.

Мета статті полягає у висвітленні питання загальнокультурної компетентності в історії педагогіки.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні історії питання загальної культури людини, її освіти, розвитку, виховання цінним є аналіз філософії Сходу. Так, первісне поняття культури, що існувала в стародавніх цивілізаціях представлено розвитком думок філософів Китаю.

У центрі філософії Конфуція (551–479 рр. до н.е.) – проблема виховання. На думку мислителя всі люди близькі один до одного за своєю природою, але різняться у процесі виховання [6, С. 29]. У цьому відношенні філософ надавав великого значення етиці. Етика за Конфуцієм – це раціоналізована старокитайська релігійна мораль. В основу якої покладені такі принципи, як: людяність (жень), справедливість і обов'язок (і), ритуальність (лі), знання (чжи), довіра (сінь). Слово китайського походження „жень”, що означає „людяність”, „гуманність”, „любов до людини”, „доброта до людей”, „щирість” в конфуціанстві [1]. Бути гуманним, на думку Конфуція означає любити не стільки себе, скільки інших, на несправедливість відповідати справедливостю, за добро платити добром. Бути гуманним – означає вчасно пожегтвувати своїми інтересами [12, С. 37].

Шлях золотой середини – це шлях взаємовідповідності людей до речей своєму призначенню. Отже, піднебесної – своєму небесному закону дао. У Конфуція – шлях золотой середини полягає у розумінні універсальності природи всіх речей і призначення людини, позначається в оволодінні нею трьома принципами життя. А саме: „щоб управляти людьми, треба навчитися управляти собою; щоб пізнати світ треба пізнати себе; щоб піднятися, треба подолати себе” [13, С. 40]. На нашу думку, саме шлях золотой середини розкриває роль вчительської професії у формуванні як світогляду, так і громадянської позиції молоді людини, що позначається на її вдачі. Адже, на думку філософа, найвища чеснота з п'яти постійних, які мусить мати шляхетний муж, виражається у любові до ближнього, піклуванні за людьми [9].

В Індії поняття „дхарма”, або „дхамма” – одне з центральних у філософії і релігії індуїзму, яке використовується у двох значеннях. А саме, що панує над світом вічний моральний закон (аналог абсолюту), а також морально-соціальне встановлення для „правильного життя” (борг) – у цьому відношенні кожна людина має свою дхарму – цілеспрямований вплив на оточуючий світ. Широкого розповсюдження і використання набули у буддизмі. Тобто дхарми – первинні елементи буття і психофізичні елементи життєдіяльності особистості, вони як постійно з'являються, так і зникають. Їх хвилювання – джерело страждання і закінчується у стані „звільнення” або нірвани [10, С. 423]. Дотримання людиною моральних норм і переконань щодо правильного способу життя закладали основи гармонійного виховання. На нашу думку, всі ці характеристики відіграють важливу роль у формуванні загальної культури майбутнього вчителя.

Включало воно також і виховання та навчання самої людини. Це санскритський, індійський, філософський і релігійний термін, одно з важливих понять в індійській культурі. Дхарму можна описати як сукупність усталених норм і правил, дотримання яких необхідно для підтримки космічного порядку. Поняттю дхарми важко знайти еквівалент. Слово „дхарма” буквально перекладається як „те, що утримує або підтримує”, адже походить з санскритського кореня дхар – „підтримувати”. В залежності від контексту, дхарма може означати „моральні устої”, „релігійний борг”, „універсальний закон буття” та ін.

Дхарма відіграє першорядну роль у доктринах індійських релігій, кожна з яких сповідує і практикує дхармічні принципи. В індійських релігійних традиціях прийнято вважати, що люди, які живуть у злагоді з устоями дхарми, здібні досягти мокши або нірвани. В індуїстському суспільстві представляє собою релігійно-моральну доктрину про права і обов'язки кожного індивіда [8].

Отже, у древній Індії розглядаються основні змістовні компоненти загальнокультурної компетентності людини. А саме, її морально-етичні, духовні основи.

Ми знаходимо витоки ідей загальної культури людини у філософській традиції античності. Так, Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель та інші філософи розглядали проблеми пізнання, самопізнання, свідомості, самосвідомості, самореалізації та самовдосконалення, як основи формування особистості та її культури на принципах усвідомлення власної суті, своїх характерних рис, якостей, визначення своєї ролі у суспільстві, у житті і діяльності.

Психологічні думки філософів лягли в основу їх етичних ідей. Автори ставили питання, які пов'язані з вивченням культури, надавали належного значення, характеристиці особливостей способу людського життя. У своїх роботах розкривали питання про розвиток знань та мистецтв, про відмінність між звичаями та поведінкою людей у цивілізаційному суспільстві, а також розглядали етичні ідеї, які знаходяться в основі формування загальнокультурної компетентності.

Про роль, місце і значущість учителя йдеться у часи піфагорійської школи, яку очолив Піфагор (580 до н. е. – 500 до н. е.). Вчений зазначав, що „справжня любов до прекрасного полягає у способі життя і науках”, „духовна любов слугує початком прекрасної вдачі”. Саме піфагорійці особливого значення надавали перш за все місцю музики в душевній організації вчителя, яка мала і добрий вплив на здоров'я, а також виховання любові до прекрасного [2, С. 69]. А це у свою чергу характеризує таку функцію вчителя як розвиток загальної культури особистості та суспільства, що має прояв у способі мислення, діях, вчинках, відносинах через предмети викладання.

Починаючи з Сократа (469 до н. е., Афіни – 399 до н. е.) людина усвідомлюється як самостійна цінність, яка не підпорядковується природі, але стоїть поза і вище неї. Центральною проблемою стає саме зв'язок моральності з активністю, із законами людської поведінки. Сократом було закладено основи нового розуміння душі і пізнання. Філософ пов'язував душу не з активністю, а з розумом і моральністю людини.

Так, у своїх бесідах він наголошував на етичному виборі людини, а також її впливі на поведінку і діяльність. Він зазначав, що у світі все є відносним крім щастя людини, під яким він розумів творення добра, усвідомлення моральних цінностей і людських чеснот. Гідність людини Сократ вбачав у пізнанні і розширенні кругозору. Навчаючись риторичі та софістичній мудрості, іронізуючи над самим собою, Сократ зазначав: „Я знаю, що нічого не знаю”. На думку філософа іронія людини над власними заслугами – є очищенням від самозадоволення, що скоує внутрішні (душевні, духовні) сили. Адже самовдоволена людина, на думку філософа, не буде нічого міняти, починаючи власно із себе самої.

Сократ вважав, що тільки жива бесіда приводить до потрібного результату – вихованню особистості, як стверджують три основні джерела комедій Аристофана, сіюгади Ксенофонта і твори Платона. Автори підкреслюють, що саме Сократ вперше розглядав душу людини перш за все як джерело її моральності, а не як джерело активності тіла, як це було прийнято в теоріях Геракліта і Демокрита. Сократ говорив про те, що душа – психічна якість індивіда, властива йому як розумній істоті, що діє відповідно моральним ідеалам. Філософ звертав увагу на методи виховання цих якостей, відаючи особливого значення бесіді. Такий підхід до душі не міг виходити з думки про її матеріальність, а тому одночасно з виникненням погляду на зв'язок душі з моральністю виникає і новий погляд на неї, який пізніше був розроблений учнем Сократа Платоном.

Говорячи про моральність, Сократ пов'язує її з поведінкою вчителя. Моральність – це благо, що має реалізуватися у діях і вчинках самої людини. У своїх бесідах філософ наголошує на такому, щоб оцінити той або інший вчинок як моральний, треба передчасно знати, що таке благо для самого себе. Тому Сократ пов'язував моральність із розумом, вважаючи, що чеснота складається із знань добра і у дії відповідно цьому знанню. Наприклад, хоробра та людина, на думку філософа, яка знає, як потрібно поводити себе у небезпеці, і чинить відповідно своїм знанням. Знання, філософ пов'язував з розвитком розумовим і духовним. На думку Сократа, перш за все потрібно навчити людей, показати їм різницю між хорошим і поганим, а потім уже оцінювати їх поведінку. Оцінка власних суджень, уміння оцінювати свою поведінку сприяють пізнанню і усвідомленню різниці між добром і злом. Саме з цього людина починає пізнавати і самого себе. Адже, душа явище психологічне пов'язане з розумом і свідомістю.

Таким чином, красномовець наголошував на необхідності пізнання самого себе як особистості. Девіз Сократа свідчив: „Пізнай самого себе”. Під пізнанням самого себе Сократ розумів не звернення до власних переживань і станів свідомості, адже поняття „свідомість” до того часу ще не виокремлювалось, а аналіз вчинків і відносин до них, моральних оцінок і норм людської поведінки в різних ситуаціях інтуїтивно, раптово відчувати свою неправоту. Ці ідеї застосовують особливої уваги у розкритті сутності загальнокультурної компетентності. Для Сократа важливим стає ставлення людини до самої себе як носія людських інтелектуальних і моральних якостей [14].

Відмінною властивістю еллінського виховання був диференційований підхід щодо викладання. Адже у школі були задіяні і вчителі грамоти, і вчителі музики, і вчителі літератури. Про що свідчать і живописні зображення на вазах Дуріса. Досліджуючи питання підсумків роботи мусичної школи і спираючись на висновки своїх попередників А. Мессера, М. Лехнера та Е. Мур Г.С. Жураківський зазначає, що із зростанням предметів та їх ускладненням у навчально-виховний процес у мусичних школах була введена спеціалізація. Тобто до вчителів вже за часів античності висувались певні вимоги щодо викладання певних дисциплін (музики, читання, письма, арифметики тощо). Автор зазначає, що кожен предмет викладали різні вчителі, які потребували ретельної підготовки щодо знання свого предмету [2, С. 67].

За свідченнями Платона (427 до н. е. – 347 або 348 до н. е.) у мусичній школі задачі, які ставились перед вчителем мали велике як виховне так і навчальне значення. Адже вчитель мав піклуватися крім навчання азбуці, гри на кіфарі і „о благочини” дітей, виховувати їх лагідними, чинними, врівноваженими [2, С. 69]. Виключне значення у програмі мусичної школи приділялось художньому вихованню і як наслідок серйозне значення надавалось вчителям щодо викладання мови, літератури, музики, малювання.

У своїх творах філософи намагались розкрити багатозначний термін періоду античності „калокагатія” тобто добрий, прекрасний, гармонія зовнішніх і внутрішніх якостей, фізичних і духовних здібностей як ідеал виховання людини. Поняття „калокагатія” означало сукупність „чеснот”, які відносяться перш за все до явища, що поєднує в собі всі можливі відтінки зовнішньої краси, а також і внутрішньої краси, культури. У творі „Етика (Никомахова)” Аристотель цей термін характеризує як „обов'язкову етичну норму”, де чітко виокремлюється її класова аристократична природа. У цьому відношенні Аристотель розмежовує натовп і окрему людину. Адже наука здатна пробудити в людині прекрасне, але це не значить, що вона здатна пробудити натовп до калокагатії. У цьому відношенні Аристотель зазначає „бо натовп не звик коритися сорому, а тільки страху, і утримується від дурного не в силу того, що воно ганебно, а лише внаслідок покарання”. Отже, цілком зрозуміло, що культура може бути притаманна конкретній людині відповідно до її природи. І як зазначає сам Аристотель до „людей із доброю вдачею”. Критеріями цієї культури є гідність людини до виконання власних обов'язків перед державою, що є кінцевою метою організації виховання і освіти [2, С. 32–33].

Близький за значенням терміну „калокагатія”, який використовували древньогрецькі мислителі – термін „пайдейя” виник у V ст. до н.е., в перекладі з грецької відповідає сучасному поняттю педагогічної науки і також означає виховання, освіта, просвіта, „виховання дітей”.

Виходячи з того, що питання виховання розглядається і зустрічається у роботі Платона „Государство”, розмірковуючи про „виховання стражів”, „освіту жінок” та „виховання властителів” мислитель припускається думки про те, що справедливість має стати нормою поведінки людей [4]. Саме трактування пайдейї пов'язано з питанням про норму поведінки, яка має бути на совісті кожного громадянина полісу. Згідно Платону саме розсудливість створює гармонійне звучання всіх „струн” міста, тобто гармонійне життя його станів, а відповідні „елементам душі” моральні якості однієї людини є типовими для цілих держав і народів.

У праці „Государство” представлено інтерес Платона до змісту освіти і її основних напрямків. У центрі роздумів стоїть проблема вищої норми. Природним рішенням задачі подвійного виховання – душі і тіла, Платону уявляється

древньогрецька пайдейя. А саме, навчання музиці і гімнастичним вправам. Це є педагогічні принципи, які покладено в основу виховання гідного громадянина.

У поєднанні з учінням про безсмертя душі політична програма Платона, яка передбачає виховання „стражів” і „правителів” фундаментом правильного державного устрою, філософ представляє пайдейю не тільки як смисл політики, але і як смисл життя душі: душа уносить із собою на той світ тільки виховання – пайдейю [4]. Виховання Платон розглядає як умову спасіння душі, яка полягає у „подоланні самого себе”, спосіб прилучення до істини, що робить пайдейю синонімом філософії [7, С. 23]. Таким підходом до виховання Платон розкриває основи загальної культури людини.

Учень Платона Аристотель продовжує шкільну розробку поняття „пайдейя” у трактаті „Политика”. Відповідно його вченню, об’єднання людей „наовпу” в єдину державу можливе тільки „шляхом її виховання”, тобто через „впровадження доброї вдачі, філософії і законів”. Аристотель, полемізуючи з ідеями Платона, підкреслює цікаву для нашого дослідження про загальнокультурну компетентність та її формування думку про те, що виховання – це умова щастя для людини. Тобто Аристотель, на нашу думку, розглядає *виховання людини, як соціальне явище у процесі якого формується загальна культура*.

Поняття „пайдейя” і „калокагатія”, фігурують у співвідношенні з поняттями „етос”, „арете”. Так, термін „етос” в античній філософії означає звички, вдачі, звичаї, характери, темпераменти. Предметну галузь етосу складає особливий зріс людської реальності (певний клас індивідуальних якостей, співвіднесений з певними звичними формами суспільної поведінки). Етос вважався схильним до змін і протиставлявся фізису, природі людини, яка передбачалася невідвласною йому, незмінною.

У той же час, етос, як більш стійкий у тимчасовому сенсі моральний характер, часто протиставляється пафосу, як душевним переживанням. Аристотель трактував етос як спосіб зображення характеру людини через стиль його мовлення і через цілеспрямованість як основну ознаку людської діяльності. Древні греки використовували і поняття патос. Від грецького пафосу – душевне переживання, страждання, збудження, наснага). Згідно „Поэтике” Аристотеля, необхідний елемент трагедії, „дія, що заподіє загин або біль” [10, С. 988; 11, С. 483]. Якщо етос описував спокійний моральний характер, розумний стиль поведінки, то патос визначав поведінку неспокійну, непорядковану, ірраціональну, афективну [10, С. 1574; 11, С. 483]. Поняття „етосу” в музиці розглядав Аристотель у праці „Политика”, в розумінні музики, як її внутрішньої будови і характеру впливу на людину. Виходячи з цього, на нашу думку, підкреслюється особлива значущість загальної культури у формуванні людини, а саме її емоційна, розумова і діяльнісна складові.

Термін „арете” означає добродетель, доблесть, досконалість, гідність або перевагу будь якого виду діяльності і було пов’язано з поняттям відповідності меті або функції, що позначало зібраність, злагодженість, придатність будь якої речі або істоти [8].

Стосовно людини поняття „арете” приймає значення доблесті і ширше – добродетельності, моральної якості, притаманне гідній людині. Придбання людиною цієї якості вимагає певних вольових зусиль: „Порок досягається легко, а оволодіти арете важко”. При цьому першочергово арете сприймалося не лише як стан, що потребує зусиль для свого досягнення, але і як „якась природна властивість шляхетної людини”, доступне не всякому [8]. У подальшому це відобразилося в однокореневому понятті „аристократія”, що розуміється у найвищому ступені „прекрасного” і „чудового”, котра у множині стійко вживається для позначення знаті”. Однак вже софісти проголошують арете „дисципліною, котрій за скромну винагороду можна навчити будь кого так само, як грамоті, музиці ...” [4, С. 32].

Таким чином, відбувається „демократизація” цього поняття, а „разом з цим створюються передумови для його інтелектуалізації, що робить арете центральною проблемою виховання громадянина, а в подальшому – виховання філософа” [8].

Таким чином, вивчення історії питання загальнокультурної компетентності в трактатах древньогрецьких філософів, а також філософів Сходу в енциклопедичних словниках, довідниках дозволило зробити висновок про те, що питання творення загальної культури, розуміння індивідуальних, загальнолюдських цінностей, формування культури міжособистісних відносин посідає чільне місце у філософії античності Греції, Китаю, Індії.

Висновок. Отже, впродовж багатьох століть людину цікавлять питання виховання духовних потреб, вдосконалення фізичного стану тіла і душі, розуміння природи мислення, переживань, страждань та ін. Що знаходить своє відображення в сучасних теоріях, практиках, концепціях виховання, навчання, розвитку, освіченості, а також самовихованні, самовдосконаленні особистості. На нашу думку, це має пряме відношення до загальнокультурної компетентності. І в решті решт, на сучасному етапі розвитку освіти означає вдосконалення освітніх програм у відповідності до вимог формування загальнокультурної компетентності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей і позначається на умінні застосовувати методи самовиховання, самовдосконалення щодо усвідомлення значущості своєї професії [5, С. 86].

У подальших наукових пошуках ми плануємо охарактеризувати реалізацію компетентнісного підходу до розкриття питань формування загальнокультурної компетентності.

Резюме. У статті представлені погляди педагогів і філософів стародавніх цивілізацій Китаю, Індії, Греції щодо первісного поняття культури. Автор представляє основні змістовні компоненти загальнокультурної компетентності майбутнього вчителя – морально-етичні, духовні основи; характеризує функцію вчителя – розвиток загальної культури особистості та суспільства, що має прояв у способі мислення, діях, вчинках, відносинах через предмети викладання; виокремлює роль вчительської професії у формуванні як світогляду, так і громадянської позиції молодшої людини. **Ключові слова:** загальнокультурна компетентність, загальна культура, функція вчителя, морально-етичні та духовні основи загальнокультурної компетентності.

Резюме. В статье представлены взгляды педагогов и философов стародавних цивилизаций Кита, Индии, Греции относительно первоначального понятия культуры. Автор представляет основные содержательные компоненты общекультурной компетентности будущего учителя – морально-этические, духовные основы; характеризует функцию учителя – развитие общей культуры личности и общества, что проявляется в способе мышления, действиях, поступках, отношениях с помощью предметов преподавания; отмечает роль учительской профессии в формировании мировоззрения, гражданской позиции подрастающего поколения. **Ключевые слова:** общекультурная компетентность, общая культура, функция учителя, морально-этические и духовные основы общекультурной компетентности.

Summary. Views of educators and philosophers of ancient civilizations of China India, Greece as for the notion of culture are presented in the article. The author gives the main content components of general cultural competence of future teacher – moral-ethical, spiritual basis; characterizes the function of the teacher – development of general culture of personality and society that has a manifestation in the way of thinking, actions, behaviour, relations through the subjects of teaching, defines the role of teacher in the forming as an ideology as a civil position of young people. In the context of the research there have been realized

the attempt as for the opening the question of building the general culture from the antiquity, understanding of individual, common to all people values, forming of the culture of interpersonal attitudes. There have been suggested the analysis of the question of educating the spiritual needs of personality, improvement of physical state of body and soul, understanding of the nature of thinking, feelings and suffering that has its reflection in modern theories, practices, conceptions of education, study, development and also in self-education, self-improvement of future teacher's personality. There have been defined that forming of general cultural competence provides skills of future teacher to master own emotional state, to keep and implement ethical and moral norms of behaviour in pedagogical communication and activity, build human relations and others. Taking into consideration the study and analysis of pedagogical experience of philosophers – Confucius, Pythagoras, Socratic, Platonic, Aristotle in research works in problem of forming of general cultural competence the author says that improvement of educational programs according to demands of forming of general cultural competence of future teachers and it is defined on the skill to use method of self-education, self-improvement as for awareness the meaning of the profession. **Keywords:** general cultural competence, general culture, function of teacher, moral-ethical and spiritual basis of general cultural competence.

Література

1. Academic Dictionaries and Encyclopedias / Электронный ресурс: Режим доступа <http://academic.ru>.
2. Жураковский Г.Е. Очерки по истории Античной педагогике / Геннадий Евгеньевич Жураковский. – М., 1963. – 510 с. С. 32–33
3. История философии в кратком изложении / пер. с чеш. И.И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.; С.127–132
4. Йегер Вернер Пайдейя. Воспитание античного грека. В 2-х т. – Т. 2. / Пер. с нем. М.Н. Ботвинника. – М.: „Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина”. – 1997. – 336 с.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: „К.І.С.”, 2004. – 112 с., С. 86.
6. Краткий очерк истории философии / Под ред. М.Т. Иовчука, Т.И. Ойзермана, И.Я. Щипанова. Изд. 2-е, переработ. – М., „Мысль”, 1967. – 790 с.
7. Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 4-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр „Академия”, 2004. – 544 с.
8. Новая философская энциклопедия : В 4-х т. / Под ред. В.С. Стёпина. М.: Мысль, 2001 / Электронный ресурс: Режим доступа <http://iph.ras.ru/elib/0251.html>
9. Переломов Л. С. Конфуций: „Лунь юй” / Леонард Сергеевич Переломов / Электронный ресурс: Режим доступа <http://www.e-reading.biz/book.php?book=29283>
10. Советский энциклопедический словарь. – М.: „Советская Энциклопедия”, 1979. – 1600 с. С. 988
11. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энци-дия, 1983. – 840 с.
12. Філософія: Навч. посіб. / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – К. – Вікар, 1999. – 624 с.
13. Філософія. Підручник / За заг. ред. Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.
14. Ярошевский Я.Г. История психологии от античности до середины XX ст.: Учебное пособие / Михаил Григорьевич Ярошевский. – М., 1996. – 416 с.